

A tulajdonnevek lefordíthatósága

A nyelvészet alapvető kérdései közé tartozik köznévi és tulajdonnévi határának meghúzása. A téma annyira általános és sokat tárgyalt, hogy különösen a jelen keretek között lenne merészség valamiféle átfogóbb vizsgálatára vállalkozni, viszont bizonyos, teljesen gyakorlati kérdések tulajdonképpen napról napra újra felvetik a problémát. Ilyen kérdések például akkor merülnek fel, amikor valaki idegen nyelvből fordít, és el kell döntenie egy bizonyos tulajdonnévi jellegű elemről, hogy lefordítandó-e az adott szövegben, és ha úgy dönt, hogy igen, akkor afelől is döntenie kell, hogy kis- vagy nagybetűvel kezdje, ami helyesírásunk szabályai szerint a köznevek és tulajdonnevek írásbeli megkülönböztetésének fő eszköze. Az ez esetben hozandó döntések, a legtriviálisabb esetektől eltekintve (például *Paris* ~ *Párizs*; habár elképzelhető olyan eset is, amikor a *Paris* nem fordítandó, például postai címeknél), nyelvi tudatunkat jóval komplexebb módon veszik igénybe, mint ahogy azt első ránézésre gondolnánk.

A fentiekben vázolt problémára a leginkább közhelyszerű válasz az szokott lenni, hogy a tulajdonneveket nem fordítjuk le, amit az a nyelvészeti felfogás is indokolhat, amely formai szempontból viszonylag merev nyelvi alakulatokként (akár a nyelv zárványaiként, kövületeiként) tartja számon a tulajdonneveket. Azonban, még mielőtt olyan esetekre rátérnénk, ahol a fordítást bárki teljesen természetesnek érezné, meg kell jegyeznünk, hogy a problémák már ezen a ponton felütik a fejüket. Hogyan lehetséges ugyanis, hogy olyan, ráadásul a nyelvtörténet által is igen ősi, tehát merev, etimológiailag a mai nyelvtudat számára nagyjából átlátszatlan alakulatként számon tartott neveket, mint a *Paris*, *Rhein*, *Wien*, *Lisboa*, lefordítunk? (Vagy legalábbis azokat hangalakjukat tekintve módosult formában használjuk? Ezt az egyszerűség kedvéért tekintjük fordításnak.) Hasonlóképpen: egyes esetekben (uralkodók nevének például) a *Jean*-ból lehet *Giovanni*, *John*, *Johann*, *János*, *Thomas More*-ből pedig *Thomas Morus* vagy *Morus Tamás*. Viszont nemigen fordítják le a nyelvek a *Madrid*, *London*, *Lyon* neveket, *Winston Churchill* vagy *Valéry Giscard d'Estaing* nevét. Már ezen a ponton kell tennünk annyi engedményt, hogy eszerint egyes esetekben nem fordítjuk le a tulajdonneveket, ahol pedig igen, ott — legyen szó akármilyen, a forrásnyelvből merevnek számító, és a beszélő intuíciója által is mindenféleképpen erősen tulajdonnévnek érzett névről — ennek merevsége legalábbis megkérdője-

leződik, hiszen ha denotátumában nem is, de formájában mindenképpen változás történik.

Magának a fordításnak a fogalma, illetőleg a forrásnyelvnek a fogalma is kissé ködössé válik bizonyos „kozmpolita” földrajzi neveket illetően: az előző esettel szemben — amikor a nyelvek sajátos formában használnak némely, egyértelműen egy bizonyos forrásnyelvhez (és akár egy államhoz is hozzárendelhető nyelvközösséghez) kötődő helyneveket (például *Wien ~ Vienna ~ Vienne ~ Bécs*) — itt a gyakorlatilag egymással párhuzamosan létező formák közül nincsen kitüntetett (tehát az etimológiai szemponton kívül forrásnyelvnek tekinthető) nyelvi változat. Ilyenek például a földrészek nevei (*Europa ~ Europe ~ Európa*), az óceánoké, illetve bizonyos vízneveké (több országhoz kapcsolódó tengerek, folyók elnevezései) is. Itt tehát érdekes módon olyan tulajdonnevekkel van dolgunk, melyek fogalmi oldalukat tekintve mindenképpen tulajdonnevek, de nincs egyetlen „fő”, kiinduló nyelvi alakjuk, habár valamiféle (pláne minél merevebbnek szeretett) rögzült nyelvi forma a tulajdonnevek alapvető kritériumának tűnik.

Szemben azzal, hogy a *Madrid* lefordítása eszünkbe sem jutott volna, a *Federal Bureau of Investigation* fordításán már elgondolkozunk, és általában olyan megoldás mellett döntünk, hogy *Szövetségi Nyomozóhivatal*, viszont ha csak annyit látunk, hogy *FBI*, megintcsak eszünkbe sem jutna, hogy átültessük *SZNYH*-ra, és bár nemigen merül föl bennünk, hogy vajon a betűszók szintén tulajdonnévnek tekinthető-e egyébként, lehetséges, hogy ezt sem ártana tisztázni. (A magyar köztudatban főleg akció- és kémfilmes műveltségünknek köszönhetően az *FBI*-hoz hasonlóan ismert *CIA*-nak viszont nemhogy a betűszavas alakját nem fordítjuk le, a *Central Intelligence Agency*-t sem szoktuk, vagy csak igen ritkán.) A brit angol *Lord Chancellor*-t az esetek nagy részében szintén lefordítjuk, és *lordkancellár* lesz belőle, de némelyek gondolkodás nélkül *Lordkancellár* formában írják. A szintén brit *Home Secretary* viszont egyértelműen *belügyminiszter*, és nem *Belügyminiszter* magyarul.

E ponton aktuálisra válik az a közhelyszerű megállapítás, hogy bár a tulajdonnév nyelvi univerzálé, a tulajdonnévség megítélése nyelvspecifikus lehet, s amennyiben a helyesírás sugallja számunkra, hogy az illető nyelvben tulajdonnévnek tekintett kifejezésről van-e szó, akkor azt látjuk, hogy az angol a két utóbb említett tisztség megnevezését tulajdonnévnek tekinti (ami egyértelműen az azokhoz kapcsolódó presztízs hagyományos elismerésének eredménye), mi viszont a *belügyminiszter*-t semmiképpen sem; a *lordkancellár* már kicsit jobban közelít a tulajdonnévséghez, és ez valószínűleg annak az eredménye lehet, hogy saját államrendszerünkben bár ismeretlen, ámde kulturális ismereteink folytán annál respektáltabb, ráadásul egyedibb fogalomról van szó. (A helyesírást természetesen nem a tulajdonnévség megítélésekor számbavehető tényezőként értékelem, hanem éppen annak kivételéseként, hogy a nyelvközösség tulajdonnév-

ként tartja-e számon az adott kifejezést; lásd még BARABÁS–KÁLMÁN–NÁDASDY 1977, HAJDÚ 1998.)

A nyelvek közötti, a tulajdonnévség megítélésével kapcsolatos eltérések klaszszikus példái persze nem ezek, hanem a hónapnevek, a hét napjainak nevei, illetve a népnevek. Ezek esetében a fordítást teljesen egyértelműnek tartjuk, és átlagos helyesírási műveltség birtokában azt is, hogy magyarul kisbetűvel írjuk őket. Nem lehet zavaró az a tudat, hogy a forrásnyelv nagy kezdőbetűt használ, mert egyrészt ezeknél fordításkor már nem tudatosul bennünk, hogy a forrásnyelvben tulajdonnévvel van dolgunk, a célnyelvben viszont egyértelmű a kis kezdőbetű alkalmazása, hiszen mindennapjainkban rendszeresen használt fogalmakról van szó. J. SOLTÉSZ KATALIN írja ezekkel kapcsolatosan, hogy „Ezeknek a szavaknak nem-leíró, pusztán megkülönböztető jellege különösen szembeötlő, ha meggondoljuk, hogy a *január* névhez csak a mi égővünk alatt kapcsolódik a zord téli hónap képzete, a déli féltekén január a legforróbb nyár; a *szerda* és a *csütörtök* között pedig az egész földkerekségen nincsen semmi objektív különbség” (1959: 469).

Az imént hozott példák (*FBI* stb.) bizonyos tekintetben ikonszerűbbek, az adott kultúrában szinte emblematikus jellegűek, ezért sem teljesen egyértelmű fordításuk szükségessége, viszont egyes kevesebb vagy kevésbé színes kulturális konnotációt hordozó, intézménynév jellegű tulajdonnevek fordítása (*United Nations' Organization, UNO ~ Egyesült Nemzetek Szervezete, ENSZ; Ministry of Justice ~ Igazságügyi Minisztérium*) szinte teljesen egyértelmű. A különbség véleményem szerint — mivel szemantikailag hasonlóképpen átlátszó, jelentésben el nem homályosult, közszoói elemekből álló tulajdonnevekről van szó — abban rejlik, hogy milyen kulturális asszociációkat, presztízst, egyediséget hordoznak. Ilyen tekintetben inkább tulajdonnévi jellegűek az *FBI* és társai, és kevésbé az *Igazságügyi Minisztérium*-félék. Ez utóbbiaknál, éppen mivel kevésbé egyediek, a tulajdonnévi jelleg elhomályosulásával az is együtt jár, hogy nem érezzük feltétlenül szükségét a nagybetűvel való írásnak. Saját adott minisztériumunkat hajlamosak vagyunk nagybetűvel írni, de a francia, orosz, zimbabwei stb. intézmények sokaságára gondolva az *igazságügyi minisztérium* fogalom erősen a köznevesülésbe hajlik. (Ennek szubjektív megítélése hasonlatos ahhoz, ahogyan PLASZKONY a rokonságjelölő szavainkról ír: másoknak köznévi, de a magunk számára az *Apa* tulajdonnévi; 1972: 165.) Még inkább ez a helyzet a legfeljebb szakmai körökben ismert, kevésbé kiemelt, alsóbbrendű intézmények elnevezésével: például az Európai Unióban számos *Advisory Committee* ('tanácsadó bizottság') működik, melyek teljes elnevezéseit az egyébként is a nagybetűs kezdések talán legnagyobbalkalmazójaként ismert angol csupa nagybetűvel írja, legyen szó akár tíz szavas kifejezésről, viszont a francia is *comité consultatif*-ot használ, és magyarul is a kisbetűs írásmód ajánlatos. Persze tagadhatatlan, ahogy ZIMÁNYI ÁRPÁD is írja: „Általános jelenséggé, szinte fejlődési tendenciává vált a mai magyar írásgyakorlatban a nagybetűsítés, azaz a korábban kis kez-

dőbetűvel írt alakulatok csupa nagy kezdőbetűs írása” (2003: 18). Itt főleg intézmények alárendelt egységeinek nevére, rendezvények elnevezésére, ünnepek, fontosabb kézikönyvek, hivatalos iratok, dokumentumok elnevezésére gondol, s bár pusztán helyesírási rendszerünket tekintve eleve vannak tisztázatlan pontok, kiskapuk, a szaknyelvek esetében megengedhetőnek tart akár a szabályozástól egészen eltérő írásmódot is. Ez a jelenség mindenképpen sejteti tulajdonnévfogalmunk bővülését is.

Nem teljesen tiszta a helyzet a műcímek körül sem. Érdekes módon azonnal le kívánjuk fordítani az *À la recherche du temps perdu* vagy az *Il gattopardo* címet, viszont nemigen tesszük ezt meg például dalcímekkel, újságok elnevezésével. Kétségkívül funkcionális alapú döntésről van itt szó: a regénycímek ugyanúgy az olvasói élmény részét kell, hogy képezzék, mint a regény szövege, így lefordításuk szükségszerű (kivéve persze az olyan eseteket, mint a *Finnegans Wake*), hiszen a tulajdonnevektől elvárható kommunikációs értéket így veszik fel. A tulajdonneveknek a kommunikációs folyamatban meglevő hírértékéről NYIRKOS ISTVÁN így ír: „Ha ugyanis a kommunikációelmélet azon alapvető tételéből indulunk ki, hogy az *I* (= információ) annál teljesebb, minél több bizonytalansági tényezőt szüntet meg, szűr ki, akkor a nyelv közlő funkciójának vizsgálata során a tulajdonnevek szerepét igen lényegesnek kell tartanunk” (1989: 293). A dalcím, újság cím lefordítása nemhogy szükségtelen, de éppenséggel a kommunikációs érték elvesztését jelentené: ezek eredeti nyelvükön bírnak a NYIRKOS által sugallt identifikációs erővel. Hivatalos szövegek, nemzetközi jogi dokumentumok címeinek fordítása megintcsak kommunikációs kíváncsalom. A kozmopolita földrajzi nevekhez bizonyos tekintetben hasonlatos egyébként egyes többnyelvű kultúrák, rendszerek nyelvhasználatában a tulajdonnevek használatával kapcsolatosan a fordítás vagy a forrásnyelv fogalmának értékelése: a már említett Európai Unió remek példa, hiszen hivatalos soknyelvűsége jogilag nem fordítás eredménye, hanem az egyes nyelvi változatok mind eredetinek számítanak, intézménynevek, illetve jogforráscímek esetében is. Jóllehet ez nem természetes, spontán nyelvi alakulás eredménye, hanem nagyon is tudatos nyelvpolitikáé: hivatalosan az Unióban nem beszélünk forrásnyelvről és célnyelvekről, tehát ezek sajátos tulajdonnévi alakulataival kapcsolatban sem.

A fentiek alapján felmerül a kérdés, hogy vajon a tulajdonnevek tulajdonnévsége nem sérül-e azáltal, hogy lefordítjuk őket? Vagyis a lefordítható tulajdonnevek esetében a fordítási folyamat során változik-e tulajdonnévi jellegük, és ha igen: hogyan? Mi a helyzet az eleve több nyelven párhuzamos formákban élő tulajdonnevekkel? Utalnék itt arra az utóbbi időben a névelméleti szakirodalomban felbukkanó gondolatra is, hogy a tulajdonnév igazából szociokulturális körülmények által lesz azzá. Anélkül, hogy mélyebben bele kívánnék mélyülni a névelmélet, illetve a logika klasszikus kérdéseibe, például abba, hogy van-e és milyen jelentése a tulajdonnévnek, fel kell hívni arra a figyelmet, hogy a tulaj-

donnevek lefordíthatósága, illetve az, ahogyan — mint fentebb láthattuk — egy lefordíthatósági skálán elhelyezkednek, arra enged következtetni, hogy mivel fordításkor alapvetően bizonyos típusú jelentéseket feleltetünk meg egymásnak, semmiképpen sem vitatható el a tulajdonnevektől a szemantikai tartalom, viszont ez esetünkben alapvetően kulturális jelentés kell, hogy legyen. A jelentés nyelvi körülményektől viszonylag független, kulturális tényezőkhöz viszont annál inkább kötődő voltát igazolja véleményem szerint a különféle nyelvű párhuzamos, egyenrangú elnevezések megléte is. Az említett lefordíthatósági skálán való elhelyezkedés valószínűleg hasznos adalék lehet az adott nyelvi elemek tulajdonnévségének megítélésében is, és inkább azt a nézetet igazolja, hogy a tulajdonnevek és köznevek között nem kell feltétlenül éles határvonalat keresgél-
ni, és főleg nem pusztán nyelvi kritériumok alapján.

Terjedelmi okok miatt nem térek ki olyan, szintén a fordítás kapcsán egyébként nem kevés érdekességgel bíró kérdésekre, hogy például mi a tulajdonnév terjedelmi határa (ezzel kapcsolatosan lásd DEME 1989), gondolok itt főképpen több szóból álló tulajdonnevekre, és ezen belül olyan kérdésekre, hogy a tulajdonnév részének tarthatók-e bizonyos, időnként névkiegészítőknak nevezett közszói jellegű elemek (lásd HAJDÚ 1999), továbbá hogy a tulajdonnévhez tartozik-e a névelő vagy használható-e előtte (lásd J. SOLTÉSZ 1968), vagy arra, hogy egyes esetekben, főleg a csak formailag többes számú tulajdonneveknél hogyan is történik azok grammatikai egyeztetése (lásd RÁCZ 1981a), de kétségkívül érdemes lehet ezekkel a kérdésekkel is foglalkozni.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

Irodalom

- BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM (1977), Van-e a magyarban tulajdonnév? *NyK.* 79: 135–55.
- DEME LÁSZLÓ (1989): Névterjedelem és névtartozékok. *MNyTK.* 183: 282–6.
- HAJDÚ MIHÁLY (1998): A tulajdonnév „meghatározása”. *NÉ.* 20: 5–12,
- HAJDÚ MIHÁLY (1999): A személynevek közszói elemeiről. *NÉ.* 21: 274–80,
- NYIRKOS ISTVÁN (1989): A tulajdonnevek hírértékéről. *MNyTK.* 183: 290–4.
- PLASZKONY LÁSZLÓ (1972): Rokonságjelölő „tulajdon”-neveink és belső megszólítások kezdőbetűinek írása. *Nyr.* 95: 161–5.
- RÁCZ ENDRE (1981a): A tulajdonnevek és az egyeztetés. In: *Név és társadalom.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. Bp. 231–4.
- RÁCZ ENDRE (1981b): A tulajdonnevek grammatikája. *NÉ.* 6: 55–60.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959): Tulajdonnév és köznévi határterülete. *MNy.* 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1968): A tulajdonnév és a határozott névelő. *Nyr.* 92: 390–8.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD (2003): A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb feladataiból. *Nyr.* 127: 12–23.

